

KÖNYVESPOLC

Könyvek Nagyszalonta 400. évfordulójára

Nagyszalonta hírnevét mindenekelőtt az ott született jeles személyiségek munkássága sugározta a köztudatba. Népe azonban azt is számon tartja, hogy ők a mai Románia egyetlen hajdúvárosának lakói. Boeszkai István fejedelem háromszáz vitézének – hűségük, bátor helytállásuk jutalmaként – 1606-ban kollektív nemességét adományozott, és reájuk bízta Erdély itteni határának megvédését a közelben tanyázó törökökkel szemben.

A centenáriumi és a bicentenáriumi az osztrák abszolútizmus körülményei között meg nem ülhettek. Először 1906-ban, a háromszázadik évfordulón az akkori idők szellemében emlékeztek meg. Ennek ma is látható bizonyítéka a Székely László tervezte, kimagaslóan szép városháza, és az Eder Gyulával megfestetett, egész alakos Boeszkai-kép. Ezen kívül a képviselőtestület elhatározta, hogy az ünnepség kezdetéig, azaz 1906. június elejéig meg kell írni Nagyszalonta történetét. A kiűzött időre el is készült a dr. Móczár József tanár szerkesztette *Nagyszalonta 1606–1906* című, 280 lapra terjedő monográfia. A felkért tíz szerző 16 tárgykörben mutatta be a három évszázad során megvalósult fejlődést, változásokat.

A helybeli nyomdatechnika színvonalát bizonyító mű feltételezhetően 500 példányban került a közönség elé. Tapasztalatom szerint csupán két-három évtizeden át töltötte be ismeretközlő, s a szülőföld szeretetére nevelő szerepét. Az egykori könyvbarátokat a két világháború szétzarta, de a honmaradottak utódai sem igen ügyeltek dokumentum értékű örökségükre. Napjainkban esetleg tucatnyi rejtőzhet a fölleslegessé vált limlomok halmazában.

A 400. évforduló közeledtével fölvetődött a monográfia újrayomlásának a gondolata. A történettudományban jártasak ezt a megoldást azzal az indokkal ellenézték, hogy egy évszázad során a szaktudósok új adatokra bukkantak, amelyek helyenként ellentmondanak a korábbiaknak. Egyébként a XX. század oly mélyreható változásokat hozott Bihar megye második legnagyobb helységének gazdasági, társadalmi, művelődési életében, amit vétek és kutatói érdektelenség említetlenül hagyni. A reprint ötletének elvetését még egy tényező indokolta. E sorok papírja vetője az utóbbi másfél évtized során forráskiadványokat, levéltárak anyagát tanulmányozva napjainkig föltárta a hajdúváros múltjának több vetületét, s ezeket tíz önálló kötetben boesátotta közre.

Ekkor a Török László polgármester vezette rendezőbizottság kijelölte az ünnepségsorozat legfontosabb eseményeit, s a megvalósítandó javaslatokat. Tervükben szerepelt a Hajdúhét előadássorozata, emléktábla-avatás, a hajdúalapítást megőrkítő szoborkompozíció (Deák Árpád alkotása), egy gulyásfőző világrekord, s megannyi, a város szépítő, lakóinak változatos szórakozást nyújtó műsorszám. Természetes, hogy e felsorolásból egy jubileumi könyvkiadás szándéka nem hiányozhatott. Azonban a már ismertetett helyzet folytán egy újabb vá-

rostörténet megírására nem sok remény ígérkezett. Akkor milyen kiadványokkal lehetne emlékeztetessé tenni az évfordulót? Az ünnepséget előkészítő hónapokban a válasz körvonalazódott. A monográfiát több művel helyettesítették, amelyek közül egyesek a múltba tekintenek, mások jelentünk néhány részletét mutatják be.

A nem remelt bőség folyamatát az önmagát Sinka utódjának valló népi költő, Gábor Ferenc *Írta az ől mögött* című verscsokra nyitotta meg, közreadva „fél évszázad limlom verseit”, amint alcímként maga minősítette ezeket.

Egy hónapnyi idő sem iramlott tova, amikor a C. Patócs Júlia szerkesztette *101 versben Nagyszalonta* című antológia bemutatására került sor. A harminckett szerzőt felvonultató kötetben szóhoz jutottak az itt születettek (Arany János, Zilahy János, Sinka István, Gábor Ferenc, Fábiny Sándor és Imre, Konéz Ferenc, Magyar Barna), az erre vetődött (Petőfi Sándor, Lévyay József, Sas Ede, Erdélyi József, Szemlér Ferenc, Kányádi Sándor stb.) és a csupán gondolathoz idelátogatók (Csokonai Vitéz Mihályról Toth Árpádig). A lírai vallomásokat egyhegyűjtő köziro reméli, hogy kötetének végigolvasói átérzik, megértik: a hajdúváros mai lakói olyan, el nem orozható kincsét bíróknak, amit rozsdá meg nem emészt, s az idők foga szét nem marcangol.

A harmadik kiadvány több szempontból rendhagyónak tekinthető. A képzőművészeti alkotások kedvelői kezébe e városból mindeddig nem jutott szalontai graffikusok gyűjteményes kötet. Most az önmagát Gy. Szabó Béla tanítványának valló Domján Sándor amatőr fémtesztő 44 táj- és városképet felvonultató, *Metszéspontok* című, nagyformátumú albumát adta ki a bizottság. A metszetek Arany költészetének is a közelébe kerültek. A művész lánya, Domján Laura mindenik képhez egy-egy versrészletet társított.

Mivel az egykori háromszáz hajdú június első napjaiban telepedett le a Toldi családtól szerzett birtokon, az ünnepségsorozat lénypontja, az emlékműavatás is ekkorra vált esedékessé. Ehhez a történéshöz három könyvhemutató társult. Június 1-jén az itt született, de már-már elfeledett Bihar (Baumann) Klára legszebb gyermekmeséit tartalmazó, *Nagyszalontai varázslat* című kötetet avatták föl, óvodások, kiskisaklások jelenlétében. Június 2-án e sorok írójának néprajzi tanulmányai jutottak *Biharország népi világa* címmel az érdeklődők kezébe. Noha a gyűjtemény hat bihari helység eltűnő hagyományvilágát tárta föl, e hajdúváros szellemi néprajza központi helyet foglal el. E lapokról megismerhetők az időközben kihalt ragadványnevek, az egykor gazdag mondavilág mai állapota. Petőfi és Arany itteni barátkozása, Kodály, Viski, Szendrey hagyománymentő munkássága. Június 3-án a *Szülőanyánk, Nagyszalonta* nyújtott kronológiai tájékoztatást az itt történekről 1606-tól a 400. évfordulójáig. A csaknem 200 oldalnyi szövegből a város dióhéjba tömörített történetje ismerhető meg. Június 5-én a *Salonta in 101 de imagini, Nagyszalonta 101 képben* című vastkos albumot mutattuk be. Részben a

helybeliek, részben az ide látogató külföldiek számára készült. Az utóbbiakra való tekintettel bevezetésként a helység tomor története román, magyar, angol és német nyelven olvasható. Ezt követik az egykori levelezőlapok megőrköztette, de a bő évszázad során eltűnt terek, épületek, melléjük helyezve a napjainkban láthatókat. A szövegek szerzője s a kötet szerkesztője e sorok írója.

Az ünnepség legfontosabb eseményei kezajlottak ugyan, de a könyvbemutatók még folytatódtak. Szeptember végén jutott el az olvasók asztalára Dánielisz Endre *Nagyszalonán vásár tartatik* társadalmnéprajzi monográfiája, amely az árucserének évszázadokra visszatekintő módozatát, változó színhelyeit tárta föl.

Az évforduló előregzéséhez tartozik ama örvendetes tény, hogy a Nevelésügyi Minisztérium 2007 februárjában a kisváros legpatinásabb tanügyi intézményét „Colegiu National”, azaz főgimnáziumi rangra emelte, és a helység halhatatlan szülötteről nevezte el. Ha IV. Henrik francia király számára Paris vaut bien une messe, azaz Párizs megért egy misét, akkor e kiüntetés megérdemelt egy román s egy magyar nyelvű iskolatörténetet. *Colegiul National „Arany János” - Arany János Főgimnázium* (Szerkesztés, megírását – az intézmény egykori diákja, majd tanáraként – már hecsületből illet elvállalom.)

Az együtvé tartozást kifejező, azonos fedőlappal készült könyvsorozat záró kötete a szintén 2007-es évszámot viselő tizenegyedik, C. Patócs Júlia szerkesztette a *Nagyszalonai négy századok esztendeje* című emlékkönyvet, amely az eseményeket, a maradókat megvalósításokat sorolja föl részletesen, nem feledkezve meg a pillanatnyi élményt nyújtó műsorszámokról sem. Az a tény, hogy csupán e visszatekintés száz oldalát töltött be, ékesen bizonyította e hajdúváros mai lakói eleik iránti elismerését, őszinte tiszteletét.

Dánielisz Endre

Vác város levéltárának forráskiadványai¹

Ha csak tehetem, figyelemmel kísérem más levéltárak, múzeumok és könyvtárak által megjelentetett kiadványokat. Legutóbb a Nógrád Megyei Levéltár kiadványa, a *Senkiföldjén* című kötet látván tógott el a sárga irigység. Kiváló munka, csak ílyet, vagy ennél még jobbat érdemes kiadni, gondoltam magamban. Az alcíme szerint a kötet a történeti Nógrád megye zsidósága holokausztjára vonatkozó adatokat, forrásokat és dokumentumokat tartalmazza. Mindezt 746 oldalon, gazdag tartalommal, jól áttekinthető szerkezethen, kiváló kontóshen és tipográfiával, ráadásul könyv és cd-formában is.

Levéltárunk kiadványkészítési tevékenysége során természetesen mi is arra törekszünk, hogy a lehető legjobb színvonalat érjük el, de mindjárt hozzáteszem – nem mentségként –, hogy a lehetőségeink jóval kisebbek, mint egy-egy megyei intézményé, vagy egy-egy megyeszékhelyen működő városi levéltaré. Elsősorban nem az anyagiakra gondolok, hanem azokra a szakemberekre, akik nagyobb létszámban, differenciáltabb felkészültséggel működnek azokban az intézményekben.

¹ Ellhangzott Vácott, 2007. szeptember 29-én, a Komisereti Kiadványok szerkesztőinek X. tanácskozásán (Nérek.)

Vác Város Levéltárának forráskiadvány-sorozata a *Váci Történelmi Társ* címet viseli. Az első kötetet még a Pest Megyei Levéltár intézményi keretben belül adtuk ki 1996-ban mint a megyei levéltár váci osztálya, majd a megyei levéltárból 2004-ben történt kiválás után immár a városi levéltár lett a sorozat gazdája. Az önállóodással kedvezően változtak meg a lehetőségeink. Míg a megyei keretek között csak a pályázati úton és szponzoroktól megszerezhető forrásokkal számolhattunk – ámbár ez is nagy szó, hiszen a megyei keretek között rendszerint az anyaintézmény szokott élvezni elsőbbséget a pályázatokon –, addig önálló városi intézményként nemcsak pályázhatunk, hanem költségvetésünkkel is rendelkezünk a kiadványok megjelentetéséhez. Valószínű, hogy ezt egyre kevesebb intézmény mondhatja el magáról.

Ki legyen a forráskiadványok célközönsége, célolvasója, vagyis kiknek készítjük e kiadványokat?

Itt szükséges elmondani, hogy a város viszonylag nagyszámú, szakemberek és amatőr helytörténészek által készített helytörténeti kiadvánnyal rendelkezik. Alapvető művek jelentek meg a XIX. század végén és a két világháború között, majd az 1980-as évekfort a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága *Studia Comitatensis* és a váci Trágor Ignác Múzeum *Váci könyvek* sorozatában, városmonográfiák, illetve több régészeti, történeti, néprajzi tanulmány látott napvilágot. Ezek között azonban csak elvétve volt olyan, amely Vác múltjára vonatkozó írott történeti forrásokat közölt. Amikor a *Váci Történelmi Társ*t elindítottuk, úgy gondoltuk, alapvető célunk az legyen, hogy népszerűsítő formában, de a történettudomány eszközeivel olyan forrásokat adjunk ki, amelyek sokféle formában mutatják be a város történetét. Ennek érdekében első lépésként négy kötet kiadását terveztük, egy olvasókönyvet, ami a „kezdetektől”, vagyis az első írásos említéstől, Vác esetében 1074-től a rendszerváltásig mutatta be az írott forrásokat. Másodikként egy régészeti és építészeti kötetet, harmadikként egy a képes ábrázolásokat (terképeket, metszeteket, tervrajzokat, fényképeket, képeslapokat) bemutató kötetet, negyediként pedig képző- és iparművészeti alkotásokat. E négy kötetből kettő készült el, az olvasókönyv, és a tervekhez kepest szükített tartalommal egy képeslap-könyv. Az olvasókönyv jellegénél fogva kötetű műfaj, s ennek keretén mi sem akartuk változtatni. Tartalmában talán annyival adunk többet más olvasókönyvnekél, hogy 940 oldalon több lehetőségünk volt nemcsak az alapvető város történeti források, hanem a hétköznapokra vonatkozó dokumentumok bőségesebb közvételére is. A második kötetben a váci képeslapok közül közel háromszáz darabot tettünk közzé. Nem a képeslapgyűjtő szemével válogattuk össze a kötet anyagát, hanem rövid város történetet is összeállítva, a képeslapokat történeti forrásként kezelve mutattuk be a várost az 1896 és 1950 között megjelent képeslapok segítségével.

A sorozat célközönsége minden, a város múltja iránt érdeklődő diák és felnőtt. Talán a városi és iskolai könyvtáros kollégák tudnák megmondani, hogy e köteteket milyen gyakran használják, kik és milyen célra. Mindenesetre az ezer példányban megjelenő 1 kötet két év, a 750 példányban kiadott második kötet háromnegyed év alatt elfogyott. Persze az embernek ne legyenek illúziói. Amikor ma egy-egy „amatőr” kiadvány a kezembe ke-

ról, rögtön kitűnik, hogy szerzője milyen forrást használt, kiől veszi és vette át – akár többszörös áttétellel is – a hibás vagy elferdített adatokat. Egy kissé keserűen kell megállapítani, hogy az olyan, csöppet sem olvasmányos kiadványokat, mint pl. a régészeti topográfiát, az ásatási leírásokat, netán a végrendeletek szövegeit tartalmazó köteteket alig-alig használják a helytörténettel foglalkozók

A sorozat aculatát 2006-ban, vagyis amikor városi intézményként adtuk ki a következő kötetet, módosítottuk és tematikáját bővítettük. A levéltárak törvényben előírt alapfeladatai közé tartozik ugyanis az, hogy az őrzésükben levő iratanyagot feldolgozzák, publikálják, forráskiadványként adják ki. Ekkortól kezdve tehát nem tekintünk a sorozat alapvető céljának, hogy csak népszerűsítő kiadványokat jelentessünk meg benne, hanem olyan forráskiadványokat és olyan monográfiákat, amelyek alapvetően új, eddig még nem közölt ismeretanyagot tartalmaznak. Ezért kezdtük meg – hasonlóan néhány más levéltárhoz – a végrendeletek publikálását. A végrendeleteknek mint történeti forrásnak a jelentőségét nem szükséges Önök előtt ismertetnem. Vác esetében e források közlésével szeretnénk segíteni azt a várhatóan meginduló történeti feldolgozó munkát is, melynek során a Vácot megtalált XVII-XIX. századi mumifikálódott tetemek és a mellettük fellelt tárgyi anyag segítségével egy sok szempontú városrajz készíthető el. A sorozat következő kötetének kiadásához egy történelmi évforduló adott alkalmat. Két kötetben, csaknem 1200 oldalon adtuk közre az 1956-os forradalom váci eseményeivel kapcsolatos dokumentumokat, levéltári és múzeumi forrásokat, visszaemlékezéseket, családi albumok mélyéről előkerült fényképeket, és állítottuk össze a forradalomban résztvevők életrajzi adatait és a forradalmi intézmények legfontosabb adatait. Hogy e rövid időszakról milyen keveset is tudnak még maguk a benne résztvevők is, az az anyaggyűjtés során derült ki. Célunk tehát adott volt: nemcsak az 56-os forradalom 50. évfordulójáról akartunk a magunk módján megemlékezni, hanem olyan forrásokat az olvasók elé kívántunk tárni, amiből megismerhetik az eseményeket, a résztvevőket, amit fel lehet használni az oktatás és a történeti feldolgozó munka során.

Vájon egy városi levéltár milyen földrajzi területre vonatkozó forráskiadványokat adjon ki?

E kérdést megválaszolni első hallásra viszonylag egyszerű. Természetesen elsősorban olyanokat, amelyek a várost érintik. A sorozat eddig megjelent kötetei mind csak Vácra vonatkozó forrásokat tartalmaztak, melyekben természetesen más településekkel kapcsolatos adatok is találhatóak. De tudjuk, hogy egy-egy település nem önmagában létezett, hanem számos függőségi viszonyban, különféle jogi keretek között. Az egyik ilyen meghatározó tényező volt Vác esetében, hogy 1848-ig földesúri mezőváros, a váci püspöki uradalom egyik hirtoka volt. Ezért a terveink között kettős céllal szerepel az, hogy egyrészt kiadunk egy immár fél évszázada lappangó, nemrég megtalált kéziratot, Szarka Gyula egyháztörténész A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában című munkáját. Másrészt nemcsak egy szűkebb földrajzi területre, Vác városára vonatkozó kiadványt jelentetünk meg, hanem az egész – több közigazgatási me-

gye területére kiterjedő – váci egyházmegye török kori történetét bemutató munkát.

Milyen tárgyú forráskiadványokat jelentessünk meg? Kik készítsék a helyi forráskiadványokat?

A két kérdés szorosan összefügg a kiadó, ez esetben a levéltár nagyságával, azaz, hogy rendelkezik-e elegendő szakemberrel, továbbá – szubjektív tényezőként – az intézmény vezetőjének szűkebb érdeklődési területével. Rögtön hozzáteszem, hogy ez utóbbi szempontot, amennyire lehet, nem tekintem alapvetőnek. Úgy gondolom, hogy a váci levéltárnak fel kell vállalnia minden korszakra és ezen belül minden fontosabb témára vonatkozó forráskiadvány elkészítését.

Ilabár a levéltáros munkája során találkozik középkori oklevéllel, feudális kori összeírással és tanácsú ügyiratokkal, ezeket az iratokat rendezi, nyilvántartást is készít róluk, de azért a levéltáros – véleményem szerint – nem történész, pláne nem minden történeti korszakban otthon levő „ezermester”. Ezért valamilyen formában, ha szükséges, a kiadványok előkészítésébe olyan szakembereket is bevonunk, akik ismeretségük alapján nemcsak nagyobb „rangot” adhatnak egy-egy kiadványnak, de szakértelmükkel jobba is tehetik e köteteket. E célból lektorálta az első kötetet két neves történész, vett részt társszerzőként a II. kötet munkálataiban egy levéltáros-képeslapgyűjtő, fordította a III. kötet latin nyelvű forrásait egy tehetséges fiatal levéltáros, gyűjtötte össze az 56-os kötet anyagát két levéltáros és egy országos hírű történész – ez utóbbi bevezető tanulmányt is írt hozzá –, és kértünk fel a törökkori kötet szövegének gondozására egy kiváló szaktörténészt. A háttér – akár szakmai, szerkesztési, tördelési vagy pénzügyi kérdésről volt szó – azonban mindig a levéltár volt.

Mik legyenek a forráskiadás alapelvei?

A forráskiadás során számtalan problémát meg kell oldani, itt most csak kettőre szeretnék kitérni. Az egyik ilyen kérdés – függően attól, mikor keletkezett a forrás –, hogy betűhíven, vagy modern átirásban közöljük-e a forrásokat. Az általunk kiadott olvasókönyvben az első megoldási választottuk, sőt nemcsak betű-, hanem sok esetben formahűen közöltük a szövegeket, alaposan megnehezítve ezzel az olvasók dolgát. Biztos, hogy ma már nem ezzel a módszerrel élünk. A másik probléma a végrendeleti kötet összeállítása során merült fel, hogy az idegen nyelvű – német, latin és héber-jiddis – szövegeket csak az eredeti nyelven közöljük-e, vagy csak a fordításukat, vagy netán mindkettőt. Ez esetben az utóbbi mellett döntöttünk megint csak azt a célt nézve, hogy e kötetek lapjait remélhetően nemcsak szakemberek, hanem laikusok is fogják forgatni.

Kik végezték a kiadványok műszaki előkészítését?

Azt szokták mondani, szegény ember vízzel főz. Vagyis amit csak lehetett, azt a levéltár munkatársai végezték el. E kiadványok esetében csak a képeslap-könyvet tördelte külső szakember, míg a többiben csak a képes oldalakat és a borítókat, amiket levilágítottak, míg a szöveges, pauszra pmltelt oldalakat a levéltár munkatársai tördelték. Ezzel olcsóbban tudtuk előállítani e köteteket.

Milyen formában, hány példányban jelentek meg a forráskiadványok?

Természetesen sok függött attól, milyen pénzügyi kerettel rendelkezünk, mekkora a kiadvány iránt várható kereslet. Mindezeket megfontolva úgy gondoltuk, hogy a sorozat kötetei nem egyszeri olvasásra állítjuk össze, hanem remélhetően több alkalommal kézbe veszik majd az olvasók, ezért keményfóklával, célműfűzéssel készítettük el a könyveket. Igyekeztünk szép, csinos köteteket előállítani.

A példányszámot nehéz előre megbecsülni. Mundhatnáni azt is, jó könyvet kell készíteni, s azt majd elkapkodják az olvasók, a dolog azonban nem ilyen egyszerű. A képeslap-könyvet a mai napig keresik a boltokban, de már régóta nem kapható, újbóli kiadásával hiába próbálkoztunk. Mivel az 56-os kötet iránt a megjelenés előtt rendkívül nagy volt az érdeklődés, 800 példányban adtuk ki. Lehet, hogy én vagyok túrelmellen, de tavaly decembere óta csak a kiadvány fele fogyott el.

Miért mértőtjük le egy-egy kiadvány sikerét?

Egy-egy munka végétével mindannyian érezzük, hogy jól dolgoztunk-e, vagyis létezik önkontroll és önértékelés, de kell a külső szakmai értékelés is. Szükség van lektorokra és recenzorokra, akik véleményükkel az összeállítók és az olvasók dolgát segítik. Szűk körnek, netán csak a szakmabelieknek írni nem érdemes. Egy-egy kiadvány sikerét tehát azon mérhetjük le, ha a könyvek eljutnak a célolvasóhoz, ha a köteteket nemcsak megveszik, hanem használják, olvassák is. Erről azonban minden kiadó keveset, vagy semmit sem tud. Arról meg sejtéseink sem lehetnek, hogy kései utódaink miként fogják értékelni a kiadványokat.

Horváth M. Ferenc

Dél-alföldi haszonbérleti szerződések 1906–1945

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatóságának forráskiadvány sorozata elérkezett a XII. kötetéhez. Mindez elsősorban *Tolnay Gábor szorgosságának* köszönhető. Nem véletlen, hogy a kötet éppen az ő gyűjtésének eredménye. A 300 oldalas kötet 500 példányban jelent meg, csakúgy, mint a sorozat többi darabja. Izz bizony szűföld példányszám, főleg, ha meggondoljuk, hogy múzeumaink és levéltáraink szakkönyvtárai csaknem száz példányt „fölfesznek”, aztán vegyük a megye, az Alföld könyvtárait, az egyetemi könyvtárakat, tanszéki könyvtárakat, s mire fölöcsüdünk, máris azt tapasztaljuk, hogy az effajta fél ezres példányszámú kötetekből egy-két év múltán szinte nem marad példány. Tegyük hozzá, hogy a haszonbérleti szerződésekrol még eddig nem jelent meg forráskiadvány. Levéltárakban, múzeumokban, magánszemélyeknél ezernyi ilyesfajta szerződés „lappanghat”, s e kötetet olvasva bizonyára más tájakon is akad olyan érdeklődő vagy kutató, aki kedvet kap hasonló kiadvány összeállítására. Aki erre vállalkozna, annak már könnyebb lesz a dolga, mint Tolnay Gábornak volt, hiszen jelen kötet módszertani útmutatás lehet majd mindenki számára.

A földbérlet, illetve a haszonbérlet európai és magyarországi történetét foglalja össze röviden a bevezető tanulmány. Ezt követi a gyűjteményben olvasható szer-

ződések tartalmi elemzése: a haszonbérlet fogalma, nevei, a szerződés formái, tárgya és egyéb jellemzői.

A kötetben 88 haszonbérleti szerződést közöl Tolnay Gábor az 1906–1945 közötti időszakból. Jórészt Békés megyei szerződéseket olvashatunk, amelyeket többnyire a Békés Megyei Levéltárban gyűjtött. Akad azonban néhány olyan is, amely a Tolnay-család magánlevéltárában maradt fenn. Alighanem a családi iratok átélézése készítette arra a kötet összeállítóját, hogy hasonló irományokat keressen a levéltárakban. Az irományok teljes szövege mellett nagyon fontos, hogy egyéb jellemzőiket is pontosan leírja, pl. hogy eredeti vagy másolat, milyen papírra íródott stb.

A szövegkölés után néhány soros megjegyzéseket is tesz a közlétező. Pl.: „A szerződő felek elmúlásukra is gondoltak. A halálukat követő átmeneti időre szóló rendelkezéseik útmutatásul szolgáltak a hátramaradók részére” (Szeghalom). „A nagy tanyaudvar használatáért jelentős mennyiségű állatot adtak a tulajdonosnak a haszonbérlet” (Öcsöd). „Nagybirtokkal kötött kishaszonbérleti szerződés, amelyet professzionista módon fogalmaztak meg a nagybirtokos jogászai” (Békés). „Ebben a szerződésben jelenik meg először a „késedelmi kamat”, mint a haszonbérleti szerződésben foglalt kötelezettségek kikényszerítésére alkalmazandó eszköz” (Szarvas, 1917). „A közterhek fizetését a tulajdonosok legtöbb esetben áthárították a haszonbérletre” (Csabacsüd). „A lakóépület gondozását közösen viselték. A nagyobb anyagi ráfordítást igénylő javítás a tulajdonos gondja volt, a kisebb a bérlet” (Erdőd). „A hat holdas tanyaudvaron fűt artéri kútra a feles bérletnek különös gondot kellett fordítania” (Öcsöd).

A bérletekkel, haszonbérletekkel. A szerződésekkel kapcsolatos válogatott magyar nyelvű bibliográfia több mint tízoldálnyit, azaz kétszázalál több telti tartalmaz, ami imponáló mennyiség. Ezt követi a kötethez fölhasznált irodalom jegyzéke. A földrajzinév-mutató és a névmutató igen-igen hasznos, hiszen a helytörténet-honismeret iránt érdeklődő könnyűszerrel kikeresheti az egy-egy településre ill. családokra, személyekre vonatkozó adatokat. A gondosságra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az uszonyok mind leánynevükön, mind asszonynevükön megtalálhatók.

Documentatio Historica XII. Közreadja, a bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel és mutatókkal látta el *Tolnay Gábor Szolnok*, 2007. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatóság)

Csorba Csaba

Szucság hét évszázada

Kalotaszeg magyar népe és történelme iránt érdeklődő olvasó újabb helytörténeti monográfiát vehetett kezébe. A település első okleveles említésének 710. évfordulóján megjelent *Amat Szép Halkó és Bán Mária szucsági származású szerzőpáros Szucság hét évszázada* című kötet.

A szerzők alapos kutatómunka – könyvtári és levéltári búvárkodás, adatkölözök információi – alapján írták munkájukat, ami saját bevallásuk szerint „nem szigorú értelemben vett monográfia, hanem gyűjtemény mind-

annak a történelmi, néprajzi, kulturális civilizációs ismeretanyagának, amire rátaláltunk, s ami a múltunkról és jelenünkéről szól!”

A Kolozsvártól nyugatra 10 km-re fekvő település első írásos említése 1297-ben, egy kolozsmonostori határbejárásor történt. Neve nyelvészünk szerint szláv, mások bolgár-török eredetűnek tartják. A honfoglalás korában a vidék első leteleplői a *Borsa-nemzetség* tagjai lehettek, később a település kismemesi lakossága a felbomló királyi várhírtok szabad katonáskodó rétegéből formálódott. A szerzők szerint a falu élő hagyományja is kismemesi származásúknak tartja magát, amit az is bizonyít, hogy évszázados kapcsolataik a távolabbi fekvő nemesi falvak *Bodonkút*, *Csomafája*, *Kide* - felé mutattak és kevésbé a szomszédos kalotaszegi falvak irányába.

A kötet felidézti Szucság szenvedéseit a XVII. századi török-tatar pusztítások idején, amikor a szomszédos kisebb települések – *Bóc*, *Orad*, *Saság* – végleg gemmissültek. A Rákóczi-szabadságharc és az azt követő pestis a lakosságot tovább tizedelte, 1713-ban a faluban 33 pusztát írtak össze, temploma romokban hevert. A XVII–XVIII. században elpusztult lakosság helyére a hegyek felől új betelepülők érkeztek, akik megváltoztatták a falu etnikai viszonyait. Az 1848–49-es forradalom harcai tovább fokozták a pusztulást, 1850-ben a faluban 28 özvegy asszonyt írtak össze, akiknek döntő többsége hunvéd-özvegy volt.

A szerzők bemutatják a település műemlék templomát, mely a tatárjárás után, az 1290-es években *Árpád-házi Szent Margit* tiszteletére épült. Szentélye román kori egyenes záródású – a gyalui, magyarfenesi, vistai templomokhoz hasonlatos – az időszak építészeti ízlésének megfelelően. *Kelemen Lajos* 1943-ban a következő sorokat írta róla: „Középkori eredetű, de átalakított temploma festői dombtetőt koronáz, melyet hajdan körülötte elterült völgy egykori, de már rég lecsapolt tava tett még védhetőbbé. Ma ez az épület Kolozsvár környékének legfestőibb fekvésű temploma, innen szép kilátás nyílik a falu egykor gyönyörű, de mára megrikított erdőire”.

Szucság reformációja az 1550-es években – Kolozsvárral egy időben – ment végbe, de a falu csak 1745-ben vált anyuegyházzá. Ezekben az években készítették a templom belső díszítését: a nyugati karzatot Kalotaszeg kedvenc festő-asztalos *Umling Lőrinc* 1742-ben, padjait és papi székét a kolozsvári *Asztalos Boka János* 1775-ben készítette és virágozta.

Igen érdekesek a monográfiának a falu gazdasági életéről szóló részei, elsősorban *Kelemen Benjámin* szucsági mintagazdaságának ismertetése számíthat az olvasó figyelmére. Az 1840-es években *Kelemen Benjámin Hesselényi Miklós* zsidói uradalmának jöszölgigazgatójaként az ottani újításokat Szucságon is bevezette: földjét korszerű mezőgazdasági gépekkel művelte, számos európai és amerikai nemes növénylejártat hozosított, állattenyésztésének messze földön híre volt. A szorgalmas szucsági gazdálkodóknak követésre méltó példával szolgált. A falu virágzásnak indult, 1910-ben büszkén írta a korabeli krónikás *Berde Béla*: „A falunak szép Nép-háza, fogyasztási szövetkezete, tejszövetkezete, gazdaköre, bankja, postája, üzleti „jó útja van”; majd így folytatja „nemcsak szépszámu intelligens elem a lakója, ha-

nem kies fekvése és jó levegője miatt nagy a nyaralókö-zönsége is”.

Meghatóak, helyenként megdöbbenőek azok a sorok amelyeket a szerzők idéznek arról, hogy miként élte meg ez a kis falu a nagy történelmi sorsfordulókat

Az 1940. augusztus 30-án történt bécsi döntésről, mely egy időre meghatározta Észak-Erdély népének sorsát, *Benedek Márton* lelkész a következőket írta: „Amint a honvédség közeledett mind izgatottabb lett a falu. A beérkező huszárok lögdadására az asszonyok 20 kenyeret, 25 kopaszított csirkét és sok-sok tésztafát sütöttek. Megrakott kosarakkal mentünk szeptember 11-én a vasúti őrházhoz az országúton bejövő honvédeket várni. Leírhatatlan, ami ott volt. A páncélfőnaggyal érkező, az autójá-jövő első csoportok után érkeztek a kerékpárosok. Megállítottuk a vonatot, leszállítottuk az autósokat, öleltük, csókolguk őket. A honvédek keményen megtáncoltatták a leányokat, asszonyokat... Az anyaországához való boldog visszatérés öröme [volt ez]”.

A rendkívüli lelkiismeretességgel összehajtott munka a „kis magyar világ” szucsági eseményeiről, a falu ünnepeiről, gondjairól sajnos nem ír, bár azt megemlíti, hogy 1942-43-ban két ONCSA-házat építettek, amelyet sokgyermekes szegény családoknak adtak

A legjelentősebb esemény, ami valaha Szucságon történt a *FIKE-Főiskolások Ifjúsági Keresztény Egyesülete* 1946. július 31–augusztus 4. között tartott XVIII. nyári konferenciája, ami – mint azt a monográfia hangsúlyozza – rendkívüli nagy jelentőségű, több évtizedre kiterjedő hatású eseménye volt az erdélyi magyar művelődési életnek. A konferencia újrafogalmazta azokat a kérdéseket, amiket az 1943-as *szászai tanácskozás* tett fel, és amelyekre a világháború olyan szomorú választ adott, de amelyre az erdélyi magyarság Szucságon reményteljes feleletet kapott a pozitív történelmi és népi értékeknek az Ige világosságába helyezését. Az előadók több világnézeti képviselték, köztük a legnagyobb hatással *Benedek Marcell* irodalmár, *Buca László* jogász, *László Gyula* regész, *Szabó László* költő, *Szász Pál* közgazdász, *Tavaszy Sándor* teológiai tanár volt a hallgatóságra. Az erdélyi magyarság számára megdönthetetlen igazságot mondott ki *Buca László* világhírű jogtudós *Kelet és Nyugat határán. Erdély Európában* című előadásában, amikor hangsúlyozta: „A háborúnak részünkről való elvesztését felszabadulásnak titulálni, nemcsak gyermekre, de káros is, mert kötelezettségeink súlyosságán nem változtat, viszont logikai érveinkől fosztjuk meg vele magunkat. Abban reménykedni, hogy a nemzetközi jog igazságát fog szövegezzük valakinek a hatalmi kényszerrel szemben, naivitás, hiszen a jog mögött a hatalom kényszere áll”.

A monográfia felsorolja az erdélyi magyar értelmiség elítéléséhez tartozó hozzászólókat. *Asztalos Sándor* jogász, *Csik Lajos* biológus, *Dobai István* jogász, *Gy. Szabó Béla* grafikus, *Imreh István* történész, *Markos András* közgazdász, *Morvay Pál* tanár, *Nagy Miklós* mezőgazdász, *Tonk Emil* orvos. A konferencia levelet fogalmazott *Tamási Áronnak* és kérte e vitathatalan tekintélyű író hazatérését. A szucsági konferencia után a FIKÉ elfutott az erkölcsi megalkuvást nem ismerő úton, és ezzel kiváltotta a kommunista és kollaboránsai ellenségeskedését, a politikai üldözést.

A monográfia – *Pének Árpád* (1946–1963) helybéli lelkipásztor – később a Kolozsvári Református Teológia rektora – visszaemlékezései alapján beszámol az 1956-os tragikus esztendő történéseiről, mely év számunkra – írja – „szomorúsággal kezdődött és sirással végződött”. „Május első vasárnapján 75 ház égett le Bánfilyhunyadon – emlékezett a lelkipásztor – gyűjtötünk a testvér gyülekezetnek gabonát, szalonnát, sonkát és pénzt. Októberben megkezdődtek azok a véres események Magyarországon, melyek mérhetetlen károkat okoztak úgy emberéletben mint anyagiakban. Ez események fellángoltatták a nemzetiségi gyűlöletet is a faluban. A mi számunkra nem maradt más védekezési mód az imádságnál és a könyvekben való megfizetésnél. Ez jellemezte az október 31-i úrvacsoraszűzést is, mikor először vettünk úrvacsorát a sátoros ünnepeket is meghaladó létszámban (1)”

Érdekesek, de egyúttal elszomorítottak azok a részek, amelyeket a szerzők a falu lakosságának demográfiai helyzetéről, illetve magyarságának rohamos csökkenéséről írtak. Az első magyarországi népszámlálás idején (1784–87 között) Szucság lakóinak száma 572 lélek, ez a népesség 1910-re megkétszereződik, az 1190 lakosból 777 a magyar és 413 a román nemzetiségű. A XX. század második felében a település elérte a legnagyobb lélekszámát, az 1397 szucságból 774 magyarnak, 577 románnak és 46 cigánynak vallotta magát. Az ezredfordulóra azonban a nemzetiségek aránya fokozatosan megváltozott, ekkor a románság száma 600 fő, a magyarságé 500 fő, a cigányságé 160 fő körül mozgott. Sajnos, ez az irányzat tovább folytatódott, 2007-re a magyarság száma 433-ra csökkent, 2002–2006 között a református egyház anyakönyvében 24 keresztesítés mellett 44 halálúrást vezettek be.

A szerzők azonban nem elégszének meg a demográfiai adatok regisztrálásával, hanem a változások okát is kutatják. A magyar lakosság számának csökkenését – szerintük – két tényező befolyásolja alapvetően: egyik az elköltözötték igen magas száma, a második pedig a gyermekvállalási kedv csökkenése. Szomorúan állapítják meg, hogy ma már a faluban a házak nagy részében három személy lakik. Az elköltözés az 1970-es, 1980-as években az ingázási feltételek romlása miatt indult meg tömegesen a különböző erdélyi városokba és a környező falvakba, majd az 1985–1990-es években Magyarországra és a nyugati államok felé. Mondandójuk bizonyítására érdekes statisztikát állítottak össze, mely szerint 240–245 elköltözöttből 86 személy erdélyi városokba (Kolozsvár 69-en), 72 személy a környező falvakba (Kishácsba 48-an) és 83-an külföldre (Magyarországra 71-en) költözött. Ebből tehát az is kiderül, hogy az elköltözötték döntő többsége (kétharmada!) nem hagyta el az országot.

A lehangoló adatok mellett a szerzők optimizmusra készítő változásokról is beszámolnak. 2007-ben a faluban van munkát adó vállalat, elkészült az aszfaltos út és újraindult az autóbuszjárat.

A szerzők egybegyűjtötték a falu szokásait, hagyományait, azokat, amelyeket az új nemzedék már elhagyott, és azokat, amelyeket még őriznek, köztük ősi dalokat, szép magyar táncokat, a szucsági legényest, a lassú és gyors csárdást.

A monográfia lapjain felsorakoznak a falu híres szülöttjei. *Berde Aron* (1819–1892) természettudós, a Kolozsvári Tudományegyetem első rektora, *Iersény György* (1852–1910) író, a szucsági népmesék gyűjtője és *Györfy György* (1917–2000) történész, akadémikus, a XX. századi magyar történettudomány jeles képviselője stb. Az olvasó megismerheti az iskola egykori neves pedagógusait: az *Apáczai Csere Jánossal* tokon *Apáczai Csere Martont*, *Kahos Emmát* a falu első monográfusát, *Kiss Ernő* festőművész-igazgatót, *Béldi Miklós* nemzetközi híró ornitológust, *Fejér Miklós* népszerű tankönyvek szerzőjét.

A kötetet grafikailag szebbé, az olvasó számára tartalmi vonatkozásban érthetőbbé teszi a gazdag illusztrációs anyag, a sok fénykép, archív fotó, dokumentum, térkép. A tudományos apparátus azonban helyenként pontosabb is lehetne.

Összességükben a kötetről elmondhatjuk, hogy a szerzők elérték céljukat: emléket állítottak elődeiknek, Szucság jelenlegi és eljövendő nemzedékének pedig követségre méltó példákat mutattak anyanyelvük és kultúrájuk megőrzésére.

(Kolozsvár 2007.)

Sebestyén Kálmán

BUZINKAY GÉZA:

A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve

2007 őszén a Békéstarhosi Énekiskola mellett Magyar Örökség-díjjal részesült a budai Toldy Ferenc Gimnázium, s ez a kitüntetés az oktatási intézmények példáján világított rá nemzeti értékeink tág és megbecsülendő világára. Békéstarhos esetében egy a maga nemében páratlan kezdeményezést emeltek számon tartandó örökségünk tartományába, egy olyan példát, amely felragyogott, hogy aztán – annyi más szép szellemi vállalkozáshoz hasonlóan – elenyéssen a közfigyelem erőtlensége miatt. A Toldy Gimnázium több mint másfél évszázados múltja viszont arról győz meg, hogy az adott kor lehetőségeit felhasználni képes iskola tartósan műhelye maradhat az egymást követő nemzedékek nevelésének. Elgondolkoztunk azon, mi a magyarázata annak, hogy mikor következik be a kudarc, vagy hogy miért szegődik siker egy-egy iskolaalapításhoz. Az utóbbihoz kapunk szemléletes adalékokat *Buzinkay Géza* „Iskola a lovagvárban” című, „A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve” alcímű könyvéből, amit 2005-ben, jubileuma évében adott ki az iskola, s amelynek tanulságai messze túlmutatnak egy évfordulón.

A főcím posztmodern korunk igényét elégíti ki, amikor fő szempont, hogy valamit „el lehessen adni”. A *lovagvár* megjelölés, valamint a fülszövegben Harry Potter történetének emlegetése gesztus (engedmény?) a manák: a lényeg szempontjából azonban mindkettő érdektelen. Nem romantikus kalandoknak, s nem a szárnyaló fantázia alakjainak a színhelyéről, hanem a tisztességes és szívós aprómunka műhelyéről szól a történet. Az iskola bejárata fölött ott a köbe véset tanúságtétel: „Építette Buda főváros közönsége MDCCCLVIII évben” vagyis épp 150 évvel ezelőtt –, s ott az iskolatípus megnevezé-

se: „K. Főreáltanoda”, amelyben a K. a „királyi” jelző rövidítése, és az iskola állami jellegére utal. Értethetünk ebből ma is: uralkodói rendelkezés és helyi polgári összefogás kellett ahhoz, hogy néhány esztendővel a magyar szabadságharc illúziókat romboló bukása után megjelenjen egy új iskolatípus, amely a reáliai jelentőségének felismeréséből indul ki, amikor tananyagát megtervezi. Az épület valóban impozáns palotaként emelkedett ki a korabeli próbbh házak közül, de nagyon is hétköznapi célra emelték. Ahogyan az 1851-es császári rendelet fogalmaz, ebben az iskolatípusban a feladat: „azon műtani képzettséget nyújtani, mely mélyebb tudományos tanulmányok nélkül elérhető, s ez által a tulajdonképeni iparúzó osztályoknak alkalmat nyújtani, a hivatásúra szükséges ismeretek kulló módon megszerzésére”. El kell ismemünk a Leo Thun kultuszminiszter nevéhez kapcsolódó új oktatási rendszer pozitív vonásait, noha érthető a korabeli egyházi intézmények ellenállása, s az is, hogy sokan a nemzeti elnyomás eszközet látták benne. Pesten és Budán párhuzamosan létesült állami reáltanoda, s az új iskolák felépítéséhez szükség volt a helyi polgárság aldozatvállalására.

1855 novemberében kezdődött meg a tanítás *K. u. k. Ober-Realschule der k. u. k. hohen freyen Hauptstadt Ofen* nevű négyosztályos budai iskolában, ahol az oktatás nyelve a német, s a Slájerországban született bencés pap-tanárt, a tudós fizikust, Schenzel Guidót nevezték ki első igazgatónak. Hans Petschingnek adták megbízást a görögus stílusú iskolaépület tervezésére, amelybe 1859 szeptemberében költöztek át ideiglenes helyükről. Ekkor már érik a tanítási nyelv megváltoztatásának lehetősége, 1860 decemberében engedélyezik a magyar tan nyelv használatát, ezt 1868-ig, fokozatosan vezetik be, hiszen a budai polgárság körében jelentős volt a német anyanyelvűek aránya. Evkönyveit 1855 és 1867 között német nyelven adta ki, 1861-től két nyelven, tehát magyarul is, 1868-tól maradt el a német nyelvű változat. 1861-ben magyar nevet adtak az intézetnek: *Budai Magyar Királyi Főreáltanoda*, amelybe 1865 júniusában Ferenc József császár is ellátogatott. Buda és Pest egyesítése (1873) után változott az elnevezés, s a *Budapesti II. Ker. Állami Reáliskola* 1877 őszétől teljes nyolcosztályos intézményként, új tanterv szerint működik már. 1920-ban vette fel az iskola Toldy Ferenc nevét, majd az 1924. évi középiskolai reform nyomán fokozatosan reálgimnázium-má alakult át. 1934-től érvényesült az egységes gimnáziumi tanterv, s az iskola új nevet kapott: előbb *Budapesti II. Ker. Állami Toldy Ferenc Gimnázium*, majd 1936-tól *Toldy Ferenc Gimnázium*, 1945-től *Budapesti II. Ker. Toldy Ferenc Általános Iskola és Gimnázium*. Az elsőbűdő politikai nyomás jele lehet, hogy 1950-ben az *I. Ker. Füstös Sándor Általános Gimnázium* nevet adják az intézménynek, amely azonban 1954-ben visszakapta Toldy Ferenc nevét. Ez a név nagyon is illesz az intézményhez. Toldy Ferenc (1805-1875) Schedelként született egy magyarországi német családban (csak 1847-ben vette fel a Toldy nevet), orvosi diplomát szerzett, oktatott is az orvoskaron, erős elhivatottsága azonban a magyar irodalom történetének bűvárává tette, a magyar nyelv és irodalom professzora lett a pesti egyetemen, s ma „a magyar irodalomtörténet-írás atyja”-ként emlegetjük.

Az iskolatörténeti könyv szerzője – a történettudomány kandidátusa, aki elsősorban sajtótörténészként lett ismertté nevét – maga is tölty diák volt. Antal József osztályában érettségizett, ami bizonyára szerepet játszott pályaválasztásában. Budapest története és a városi köznevelés története kutatójaként kiváló alapokkal rendelkezik ahhoz, hogy iskolája történetét megírja. Vannak e munkának figyelemreméltó előzményei Brozik Károly, János Béla, Németh József, Gergely László, Kiss István, Kozma Ferenc könyveiben, publikációiban, hiszen az iskola korábbi évfordulóin is adott ki történelmi áttekintéseket, Buzinkay Gézának azonban sikerült a korábbi eredmények és a maga tudásának sajátos szintézisét megteremteni. Fő érdeme, hogy a széleskörű anyaggyűjtés, az árnyalt feldolgozás, a korabeli viszonyok megvilágítása mellett, a történelmi analízishez dokumentum- és szöveggyűjteményt, információban gazdag képanyagot is ad, megpedig úgy, hogy ezzel nem buntja meg könyve egységét. A jubildó iskola igazgatójának nyilvánvaló támogatásával sikerült olyan művet létrehozni, amely a maga igényes, változatos, a színes nyomás lehetőségét kihasználó tipografiájával vonzó, szívesen forgatott, adatokban gazdag és olvasmányos kiadvány lett, méltó tehát az iskolához és az alkalomhoz.

Kiinduló kérdésünkhöz visszatérve elmondhatjuk, hogy kiténik a könyvből az iskola kiváló teljesítményének magyarázata, s jól követhető az a folyamat, amely az intézményt a magyar örökség részévé teszi. El kell ismernünk, ebben meghatározó szerepet játszik az iskola helye, társadalmi környezete. Egy Buda központi kerületében létesült, a reálistanodákra oktató középiskola eleve számíthatott a sikerre. „Élő iskola” lett, mert ide könnyen tudtak rangos oktatókat találni, tehetséges tanuló ifjakat vonzani. A tanári karban olyan akadémikussá lett tudósokat találunk a különböző szakterületeken, mint Hankó Vilmos balneológus, Heller Ágost fizikus, Horváth János irodalomtörténész, János Béla esztéta, Klein Gyula botanikus, Paszlavszky József zoológus, Say Móric kémikus, Schenzel Guido meteorológus, Staub Móric paleobotanikus, Tokody László mineralógus. Az természetesen tekinthető, hogy a reáltudományokban erős iskolából kiváló mérnökök, természettudósok, közgazdászok kerültek ki, az viszont külön érdem, hogy az egykori diákok közül számosan a művészi pályán szerettek hírnevet, mint például Aba Novák Vilmos, Benkard Akos, Csók István, Feszty Árpád, Kamondy László, Mihalik Dániel, Németh László, Petrovics Emil, Szabó István, Tócsay Nagy László, s érdekes módon ebből a városi, polgári környezetből indult a néprajztudomány tudósai közül Honti János, Hoffner Tamás és Halász Péter. A Toldy-reáltól kapott útravalóról talán elgondolható Németh Lászlót idézni, aki kiemelte a tanári kar kiválóságát, s megvallotta: „iróvá válásomra alighanem az itt töltött két év volt legnagyobb hatással”, ebben pedig a humán tehetségeket átápoló Révai Önképzőkör játszott nagy szerepet. Az iskola szellemiségét meghatározta az a tény is, hogy a város és társadalmi történelmi útjával összhangban, szerves fejlődéssel lett a német nyelvű *realschule* a magyar természettudományi és humán kultúra műhelyévé, s miközben vállalta nemzeti küldetését, képes volt megőrizni a polgári gondolkodás európai gyökereit. Ennek azokon a történelmi pontokon

volt megkülönböztetett jelentősége, amikor felértékelődött a kiegyensúlyozottság, mert szélsőséges ideológiák határozták meg politikai életünket.

A budai Toldy Gimnázium története, amely három, fél-fél évszázadot átfogó korszakra épít mondanóját, érdekes és tanulságos olvasmány. 235 oldalán nemcsak az iskola egykori tanítványaihoz van üzenete, hanem a művelődéstörténet, a honismeret iránt érdeklődő minden olvasónak

Kovács Démet

EPERJESSY ERNŐ:

Puszták népe a Zselicben (1900–1950)

Knézy Judit, a könyv szakmai fektóra, előszavában „monumentális emlékmű”-nek nevezi ezt a terjedelmét tekintve is mérletes, teljességre törekvő opust, a Zselic uradalmi eselédségének leíró, rendszerező néprajzi monográfiáját. Somogy jellegzetes kistája erdős dombvidék, melyet a XI. század óta említenek írásban is a királyi adománylevelek, majd a disznópásztor szolgátlónépekről szóló levelek és a pápai tizedjegyzékek. A Baranya határára fekvő vidékről Gönyey Sándor, Nyíri Antal, Varga Károly, Hofer Tamás, Knézy Judit és mások jóvoltából a néprajztudománynak már eddig is volt egyfajta képe. Eperjessy Ernő könyvéből kiderül, hogy ez a kép meglehetősen lefolytalas, mert alapvetően a Nyugat-Zselic látványának református parasztságot ábrázolja, a „pogárság” települési-építészeti örökséget, gazdálkodási hagyományait, folklorműveltségét öleli fel. A Zselieről szóló ismereteket ez a kötet teljesíti ki a táj keleti, déli felén volt pusztai népesség, az uradalmi majorokban élő eselédség életének részletes, aprólékos dokumentálásával. Somogy és a Zselic szülőitől, történeti és néprajzi kutatói számára a teletmentés, az emlékmű-állítás, a vizsgált majorságok elhelyezése a térképen önmagában is felbecsülhetetlen érték. A könyvbe foglalt szövegek és képek megörökítik a ligetes táj, a benne szétszórt régi majorok, puszták épületeinek, az urasági kastélyoknak a látványát. Nagy érdeme, hogy nem elégszik meg a hosszú eselédházak, a bennük zsúfolódó szegényes lakások és bútorok, a pajták, görék, magtárak és istállók bemutatásával (írásban és képen), de az intézők, ispánok, gazdatisztek módos házait és azok berendezését is megörökíti. Ilyenformán az olvasó fogalmat alkothat magának a számvevői irodáról éppúgy, mint a jószágkormányzó lakásának berendezéséről, sőt a parádés kocsisok által hajtott fogatok, a hintók, a csézők és laptikák mibenlétéről, úri kényelméről is. Ezt a régen letűnt világot nagy iró erővel látta már Illyés Gyula, Kovács Imre, s a nemrég elhunyt Lázár Ervin is, de az etnográfiai dokumentációt szakunk az elmúlt ötven-hatvan évben sem tudta teljessé tenni.

Eperjessy Ernő vasok kötéte a hazai néprajztudomány nagy adóságát törleszti a puszták életének széles körű dokumentálásával, minden eddigénél rendszerebb, módszeresebb megörökítésével. A kötet tematikája a pusztai jelenséglátható igazodva hasznosítja a néprajzi tájmonográfiák általános szempontjait, de sok tekintetben el is tér azoktól, s nagyon eredeti szempontokat követ. Első fejezetei a Zselic tájnév eredetével, a táj tele-

pulészálózatával, a zselici puszták „térképével”, a közeli uradalmak, falvak, városok topográfiájával, statisztikai jellemzősével foglalkoznak. A következő nagyobb egység a puszták társadalomszerkezetét jellemző és az uradalmi eselédség létvizonyait taglalja. Szól a eselédség történeti múltjáról, kialakulásáról is, de legbővebben XIX-XX. századi jogállását vizsgálja, különös tekintettel az 1907. évi eselédortvényre és a két világháború közötti fejleményekre. Önálló fejezetben mutatja be az uradalmi eselédék személyes iratait, munkavizonyuk alapidokumentumait, mint a szolgálati eselédkonyv, az elbocsátó level, a berlelvel vagy szegődő-level irattipsusait, formuláit.

A szerző fontos fejezeteket szentelt a eselédbérek és a munkaidő alakulásának az 1920-1944 közötti években. Tanulságos, hogy a Zselicben, akárcsak az ország más uradalmi vidékein, akkoriban még mindig a természetbeni juttatások tették ki a hagyományosan *konvenció*nak nevezett eselédbér túlnyomó részét, amit kiegyesített a negyedévenként fizetett készpénz-járandóság. A konvenció fontosabb tételei – akárcsak a feudális századokban – a kenyérgabona, tűzifa, só, lakhatási lehetőség, kukorica föld, kert és kaszáló, tehén-, disznó- és tyúk-tartás lehetősége. (Korábbi századok pástörhéreibein, kontraktusaiban rendszeres tétel volt a lübbeli, a szürposztólóbló varrott ruházat, ami a kapitalizmus korában már kimaradt a eselédség béreéből. Egyes csoportjai, pl. parádés kocsisok, hajdúk azonban továbbra is megkapták a ruházatot.) Az ország több vidékén hiányzott már a eselédbérből a tehéntartás lehetősége, ami a Zselicben még megtartottak. Ezzel együtt a két világháború közötti Magyarországon az uradalmi eselédék többsége nagyobb anyagi biztonságban élt, jobban táplálkozott, mint az alföldi városok emberpiaein sereglegő agrárproletárok tömegei, akiknek nem jutott kapanyél és bajszán nem hillegett morzsa. Mégsem volt jó uradalmi eselédnek lenni, mert a „biztonság” törekény volt, mert a eselédemhert nem vettek emberszámba, barmiföldet semmiségért megalázhatták és kiűzthették az életet adó pusztából. Megrázó sorokat írt ilyen esetekről már Illyés Gyula, s számos példát sorol Eperjessy Ernő most megjelent könyve is. Nem véletlen, hogy terjedelmes fejezetet szentelt a eselédség kultúrájára, migrációjára tárgykörének, hiszen a felmondás és a „burculkodás” megszokott része volt a puszták életének. Ezt bizonyítják a könyvbe felvett egyeni életutak állomásai is. Tanulságos, hogy a Zselic eselédnépe viszonylag szűk földrajzi térségben mozgott, s olykor visszatért életének korábbi állomására. A munkaidő a pusztán is a naptárhoz, a gazdasági év teendőihez igazodott, s élesen elvált a téli és a nyári munkarend. Ezt a természetes rendet a XX. század első felének társadalmi változásai sem érintették. A puszták népet jellemző társadalomrajzhoz kapcsolódik a család-szerkezet, a rokonsági és szomszédági kapcsolatok ábrázolása, valamint az uradalmi puszták egészségügyi viszonyait leíró fejezet is.

Az anyagi kultúra szegényesebb, tartalmi kereteit tekintve is szűkebb, mint az önálló gazdaságot és kiterjedtebb háztartást működtető falusi „pogárparasztsággá” a Zselic nyugati felén. Erőmiles mondanivalója a termelés tekintetében csupán a eselédék állattartásáról, a zselici pástörletről van. Ennél jóval több kutatóivalója

akadt a „fogyasztás”, az életmód területén. Önálló tartalmass fejezetet szentelt a lakásviszonyok, a ruházatkodás és a táplálkozás bemutatásának és a pusztai lakosok tárgyalakötő népművészetének. A szöveg-fónás, a himzés hiányát – a szerző véleménye szerint – mintegy ellenpontozza a színvonalas pásztorművészet, különösen a fafaragás.

A kötet második fele a néphit és népszokások, a vallási élet és az iskolázás, a mentalitás és erkölcsiség kérdéskörével, valamint a folklór különböző ágaival foglalkozik (szövegfolklór, zene- és táncfolklór, gyermekfolklór) és végül a zselici puszták népi nyelvének ismertetésével zárul. Joggal hangsúlyozza a szerző már a Bevezetőben, hogy a mesék, népdalok, táncok biztos tudói legtöbbször a pusztai cselédek, köztük is főként a pásztorok voltak. Ezért etnográfus elődeink (Herman Ottó, Vikár Béla, Bartók Béla), mint az archaikus népi kultúra hordozóira, a hagyomány letéteményesire tekintettek rájuk. (Ezt a szempontot a magyar népi kultúra konstruálására célzó művek gyakran figyelmen kívül hagyják.) Tegyük hozzá, hogy az anyagi kultúrában is találunk számos példát a cselédek által megőrzött, náluk gyűjtött vagy megőrkített archaikus tárgyakra, eljárásokra. Garay Akos szlavóniai pusztán látta és rajzolta le. pl. a *rudas pányva*, a *botos pányva* használatát, amint szilaj tönköket fogtak ki vele.

A magyar uradalmi cselédség csaknem egymillió tömegének is méltó emléket állít ez a könyv. Mindebben fontos szerepe van a kötet gazdag illusztrációjának és válogatott filológiai apparátusának. Fényképek tekintetében csupán a székesfehérvári múzeum egykori kiállítása és annak nivós katalógusa vetekedhet vele (*Demeter Zsófia - Lukács László: A puszták népe. A Mezőföld története. Székesfehérvár. 1980*). A kottamellékletek és a mives rajzok, grafikák ugyancsak a kötet igényes kivitelét dicsérik.

Végezetül a puszták népének nemzetpolitikai jelentőségéről kell tennünk egy megjegyzést. Eperjessy könyvének külön fejezetében elemzi a zselici cselédség nemzetiségi összetételét. Megállapítja, hogy az ottani uradalmak cselédségeinek anyanyelve és nemzeti tudata a XX. század első felében egységesen magyar volt, ha akadtak is közöttük idegen hangzású családnevek viselői. Ide kívánkozik az is, hogy ez a társadalmi csoport általánosságban római katolikus és szapora családokból állt. A szerző irodalmi források alapján szól arról, hogy az 1920-ban elesatott Burgenland, Dél-Bácska, Bánság uradalmainak cselédsége zömében szintén magyar volt. Az utódállamokban rekedt magyar cselédség azonban faluközösség és intézmények (templom, iskola) hiányában a társadalmi peremén tengődött. Illyés szavai erre a többszörösen kiszolgáltatott népességre még inkább érvényesek voltak, mint hazai sorstársaikra: *„A puszták népe, tapasztalatból, saját magamon észlelt tapasztalatból tudom, szolgánép. A puszták népe utazás: nem számításból, vagy belátásból az, hanem [] örökségből, szinte vérmérsékletből, évezredek tapasztalatból az.” (Illyés Gyula: A puszták népe. Budapest 1937. 8.)* Ezért kell igazat adnunk az *Ebéd a kőstélyban* szerzőjének, az akkor már korosodó és sokat tapasztalt Illyésnek, a magyar nagybirtokos osztály történelmi szerepének végső mérle-

gelésében is. Érveléséhez szolgáltatt újabb, cáfolhatatlan bizonyítékokat Eperjessy Ernő mostani kötete.

(H. n. 2006.)

Paládi-Kovács Attila

KÓKA ROZÁLIA:

Hegyen s völgyön járogatok vala...
Csángómagyarok közt hegyeken innen,
hegyeken túl

Kóka Rozália minden munkája hiven tükrözi közvetlen előadástípusát, görődlelkény, választékos gondolat-közlését, amellyel a megtalált adatok életszerűvé válnak, megelevenednek éppen úgy, mint az utazás és az ismeretszerzés bonyodalmai, vagy annak kellemlenségei, viszontagságai. Gondoljunk arra, hogy másfél évtizeddel ezelőtt a magyarországiak számára tiltott terület volt Moldova, és Ceauşescu híveinek kemény ökle a legelűgött helyeken is lesújtott, halgatásra kényszerítette a vendéglátókat, megbüntette őket, ha szállást adtak az idegeneknek.

A moldvai magyarok közötti gyűjtés régóta tele van nehézségekkel. Nemcsak a Trianoni békekötés után volt nehéz eljutni erre a vidékre, amikor még Erdélybe sem mehettek át a magyarországiak. Nemcsak Lükő Gábor, Veress Sándort, Domokos Pál Pétert és még többüket utasították ki ezekből a falvakból, hanem jóval később, bő fél évszázad múltán is mindenkit, aki odamerészkedett. A lelki terror mellett a járhatatlan utak is nehezítették Moldova megközelítését. Az Isten hátamögötti helyként lettek híresen hírhedtek a Szeret menti falvak, amit tetézett ezemlyi bürokratikus nehézség. A hegyek és völgyek közötti útjairól szól Kóka Rozália érdekes, izgalmas, őszinte beszámolója. Aki sohasem járt a moldvai magyarok között, el sem tudja képzelni, milyen viszontagságok közé kerülhet az ember, ha egyszeresak hírtelen megáll a zotyogó autó, mert leszakadt a hid, elvitte a vízmosás az utat. A világ végéhez hasonlítható tájakon jutott el a szerző Lészpedre, Szabófalvára, a Szeret menti falvakba. De az odajutás fáradsalmait azonnal feledtette az emberek közvetlensége, a kinyilatkoztatott szeretet, a szegénységben is nagyszerű vendéglátás.

A híradás nem csak a Moldvába látogatók szemzőgéből mutatja be az eseményeket, hanem a vendégszerető kedves emberek, a szállásadók kálváriájáról is szól. A különös kulturális kincsekkel hazatérő jó szándékú néprajzi gyűjtők sokszor nem is sejtették, milyen tortúra érte a házigazdájukat távozásuk után. A vendéglátás miatt őket egész évi kerestetüknek többszörösére rúgó büntetéssel sújtották, és a messizi faluban lévő miliciára emelték, megalázták, meghurcolták. Nem volt egyszerű a moldvai magyarok közötti élet sem, hiszen ők maguk is állandó félelemben éltek. A rendszerváltozás után másfél évtizeddel már-már hihetetlennek tűnnek a megélt esetek. Éppen ezért nagyon időszerű, hogy Kóka Rozália tolla alól az élmények a maguk valóságában árulnak elénk, hitelesítve az élet nehéz oldalát.

A néprajzi gyűjtések árnyoldaláról keveset tudunk, azt is főleg szájról szájra terjedő anekdotákból. Kóka Rozália kacagtatón írja le, a tisztaszobában támadó bol-

hák meg egyéb hivatalos vendégekkel történi kalandját, menekülését, félelmét a miliciától, a hivatalos bürokrácia útvesztőjét. Úgyszintén kevés feljegyzés örülködik az elődök gyűjtéséről, éppen ezért érdekes adalék, ahogyan a moldvaiak vallottak találkozásukról Domokos Pál Péterrel, Kallós Zoltánnal. Különös élményt ad a mai érdeklődőknek a könyv minden egyes részlete.

Domokos Pál Péter szellemi utárválójával indult el Kóka Rozália, hogy felkeresse a világ legárnyabb, legelhagyatottabb néposportját, a moldvai magyarságot. Fiatalon, lelkesen, tele ambícióval keft útra, és erről az erőpróbaról vall új könyvében. Az elindulás bonyodalma, a moldvai magyarokkal történt találkozás lelket erősítő különös élményét, meg annak minden ellenmondásosságát idézi az őszinte beszámoló.

A gyűjtési élmények körülményei és konkrét eredményei észrevétlenül kapcsolódnak egybe. Az előadóművész Kóka Rozália izes tajszólásának gyökerét is megtaláljuk. A sikerrel előadott élménytörténetek eredetét is megismerhetjük. Így például, a mindig nagy hatást kiváltott történetet az „első együttjárásról” Magyarfaluból hozta, amit a folklór ismerői Győri Klárától, Nagy Olga kiváló székfi adakozójától is olvashatták. A népi mán, siratók, keservesek, csiksomlyói csodák, hiedelméltörténetek, balladák, dalok felhangzásának, előadásának, átalakulásának módozatai tarulnak élénk az élményeket olvasva. Szinte minket is odavarázsol a gyűjtés színhelyére, megérezzük a jelenlévők szerepét, amikor egy-egy mesét, anekdotát idéz. Az előadóművész ezekből a személyes élményekből merített élete során számtalan alkalommal, és a helyszínen megtanult dialektus, mondatfűzés, tájszó révén gazdagította tudását, repertoárját, közvetve a mi ismereteinket.

A hegyeken s völgyön járó néprajzi gyűjtő a könyv címével egy archaikus moldvai ballada kezdősorait választotta. Írásában felidéz nem csak balladát, dalt, de hosszabb mesét, élettörténetet is. Az élményekben gazdag utatról szóló vallomás nem kronológiai rendet követ, hanem tartalmi, gondolatfi csomópontok szerint alkot kisebb-nagyobb egységet. Izeltűt ad a szajhagyomány gyönyörű alkotásából, majd elgazait a születés és a keresztelés gondjairól, a lakodalom, párválasztás összetett kérdéseiben, sőt annak anyagi terheiről, lelki és társadalmi összetevőiről, meg a halottbűcsőztatás szokásairól, és az emberi kapcsolatok megannyi változatáról is szól.

Az élet nagy fordulói között különös helye van a temetésnek. Régi rendjét a helyi adottságok teszik egyedivé. Az anyanyelv használatát iftő rendelkezések miatt az elhunytat otthon bűcsőztatták el a megszokott, régi szokásrend szerint, az iratlan törvények elvárásait betartva, mert tudták, hogy a temetésen egyetlen szó sem hangozhat magyarul. A hatalom és az egyház reguláit tudomásul vevő emberek nem adták fel az ősi örökséget, így a hagyomány rendje szerint vettek bűcsüt hozzátartozóiktól. A kettősségben osztozta meg tudatukat. A valláshoz ragaszkodó emberek számára visszatérő gond évszázadok óta, hogy nem gyónhatnak anyanyelvükön. Amikor ezer moldvai csángónak erre mégis lehetőség nyílt a pápálatogatás alkalmával, olyan elemi erőt szabadított fel, amire korábban nem volt példa. Megrendűtő élmé-

nyeket örökített meg szerző személyes tapasztalatok alapján.

Kóka Rozália csángókhoz fűződő kapcsolata nem ért véget a gyűjtéssel, a mesék kiadásával, a dalok megtanulásával, hanem barátságga erősödött. Mély emberséggel segítette, igazította moldvaiak közül többeknek sorsát budapesti háttérrel. Ebből a könyvből, személyes vallomásból mindenki megismerheti, hogy a magyar kulturális örökség iránti elkötelezettség, a moldvai magyarokért tenni akarás embert próbáló munkásságot követel. Olvassák szeretettel az érdekes világot élénk táro gyűjtését beszámolót.

(Fekete Sas Kiadó, Bp. 2006.)

Krizu Ildikó

UJVÁRY ZOLTÁN (szerk.):

A gömöri magyarság néprajza I., II.

A XX. század eleje óta számtalan tanulmány és közlemény látott napvilágot a gömöri magyarság néprajzáról. 1979-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke a miskolci Herman Ottó Múzeummal közösen indított tervszerű kutatómunkát, s ugyancsben az évben született a Gömöri Múzeum létesítésének ötlete is. A tanszék és a múzeum munkatársainak kutatásai nyomán született kéziratok az 1985-ben indított, *Ujváry Zoltán* által szerkesztett *Gömrő néprajza* című sorozatban kaptak helyet, s gazdagítják a táj néprajzának irodalmát. *A gömöri magyarság néprajza* monográfiásorozat eddig négy kötetet számlál, és az eddigi megszületett kutatások segítségével tematikus fómában tárja élénk a tájegység történetét.

Az első kötet tanulmányai megismertetik az olvasót a megye történetével, természeti földrajzával, táji tagolódásával, valamint gazdasági szakosodásával. Átfogó képet kapunk a terület etnikai rajzáról, településnéprajzáról és végül az itt élő magyarság népi építészetről. A gömöri táj jellegzetessége a rendkívül eltérő természeti adottságokban, gazdálkodási és kulturális különbségekben rejlik. A nemzetiségi összetételt tekintve a hagyományok, a nyelv i embekek, az okleveles és statisztikai adatok arra utalnak, hogy Gömrő két nagy régióra, az északi szlovák és a déli magyar területre különíthető el, amelyek kultúrájára egyeb itt élő etnikumok (németek, rutének) is hatással lehettek. Ujváry Zoltán megjegyzi, hogy a nemzetiségek közti gazdasági, spari, kereskedelmi kapcsolat vizsgálata előtt feltétlenül figyelembe kell venniük a vallási különbségeket is.

Gömrő es Kishont vármegye természeti földrajzát *Dávid Lóránt* mutatja be, a terület földtani felépítésének és kialakulásának története után a Gömrőben megtalálható sokféle ásványkincs eloszlását térképekkel szemlélteti. Hasonlóképp illusztrálja, és részletes táblázatokkal egészíti ki a domborzati és éghajlati viszonyok, a vízrendszer, a talajtípusok, a növényzet és az állatvilág leírását is. A szerző felhívja a figyelmet a természet- és környezetvédelem felmerülő és még el nem ért céljaira, amelyekhez feltétlenül szükséges az itt élő különböző nemzetiségek együttműködése.

A kötet szerkesztését képezi a *Havassy Péter* által írt, korabeli ábrázolásokkal és fényképekkel illusztrált történeti áttekintés. Több elmélet is született arra vonatkozóan, hogy milyen népségek éltek ezen a területen a honfoglalás idején és után, megtelepülésükkel a XIII. századra alakultak ki Gömör megye határai. A városzat-tervezet felbomlásától 1802-ig a megyének a közéletben és bíraskodásban betöltött szerepébe betekintést nyújtanak az itt őshonos nemzetségekről és a birtokviszonyokról megírt művek. A társadalom szerkezetének változását és a mindennapi életet befolyásoló történelmi események után Havassy bemutatja az észak- és dél-gömöri gazdasági élet főbb jellemzőit az egyes korszakokban, majd tanulmányát Gömör vallási életével, az itt befolyást gyakorló egyházak történeti áttekintésével zárja.

B. Kovács István a gömöri népesség táji megoszlásának elemzése során figyelembe veszi a köztudalomban élő tájfogalmi mellett a vallási, etnikai hovatartozást, a XVIII. századi nagy telepítési hullámot, s kiter a közjogi állapotnak a népesség tagolódására gyakorolt hatására. Részletesen foglalkozik a *palóc* és *barokó* elnevezések kialakulásával, valamint a két népcsoport történetével írott források alapján.

A táji tagozódás, a népcsoportok és a gazdasági szakosodás összefüggését vizsgálja *Paládi-Kovács Attila* Dél-Gömör XIX. századi történetében. A megye túlnyomórészt magyarok által lakott déli felében őt jellegzetes táji, népi egységet és gazdasági hagyományt körvonalaz. A gömöri bányavidék népességének kultúrája etnikailag és felekezetiileg is tagolt volt, s egy egységként szemlélve, társadalmi szerkezetéig igen eltérő más gömöri tájakétól. Paládi-Kovács Attila a Karsztvidék és Szaraz-völgy (Gömör keleti pereme), a folyóvölgyi lapály (déli rész), a szlovák-magyar nyelvhatár két oldalán élő „falezakastalvak” és a délnyugati erdővidék népességei munkaformáinak leírása során nem csak a munkaeszközökre, -módszerekre és munkamegosztásra, de az egyes csoportok közt kialakult társadalmi, gazdasági kapcsolatokra is kitér.

Gömör megye etnikai rajzának alakulását a honfoglalástól napjainkig Keményfi Róbert szinten a társadalmi, politikai és történeti folyamatokat figyelembe véve mutatja be. Munkáját harározott fogalmi, módszertani és forráskritikai alapokra építi. A megye etnikai arculatának és az etnikai határ változásának ismertetéséhez korábbi eredményeket, majd a XVIII. századtól népszámlálási adatokat vesz figyelembe. A földrajzi fekvés, az iparág és az etnikai kapcsolatok kialakulásának vizsgálatához Keményfi saját gyűjtéseit is felhasználja. Végül a népesedestörténeti folyamatokat a szók történelmi, politikai okait követhetjük nyomon a honfoglalástól egészen napjainkig, az összeírások, statisztikák alapján megszerkesztett táblázatok és diagramok, etnikai térképek segítségével. A téma árnyalt és igen sok szempontú elemzése a tanulmány végén Jolsva XX. századi etnikai változásával, majd összefoglalásként az *etnikai határ és etnikai kevertség* fogalmának meghatározásával zárul.

Gömör települési viszonyainak leírását *Novák László* a nagybirtokos, kúriális és kisneműs családokkal, majd egyes községek birtokviszonyával kezdi. Az urbériség eltorzításával a jobbágytelki viszonyok és az új birtokstruktúra kialakulását a szerző gazdagon illusztrálja for-

rásoközléssel, s a határhasználat és uzemszervezet jellegzetességeit korabeli térképek segítségével mutatja be. A mai községekben a fényképek szerint megtalálhatók még a Gömörben jellegzetes szalagtelkek és gazdasági építményeik, a belsőségek egyes típusai a településrendszert legfontosabb egységeit képezik. A telek- és művelési viszonyokra vonatkozó XVIII–XIX. századi összeírásokat Novák László a tanulmány végén adattárban összesíti.

Az egyes területek építészete nem csak alapanyagában, de összképében is különbözik. *Dám László* igen részletes, fényképekkel és rajzokkal gazdagon illusztrált leírást nyújt a gömöri falu, sóvényfal és vályogépítkezés különbségeiről, a különböző építészeti stílusok hatásáról a parasztházak kialakítására. A ház tagolódása függött attól, hogy mennyire módos gazda birtokolta, s hány családnak lakta azt, a tiszteletrendezésekre és a füstelentésre is több megoldást ismerhetünk meg. A lakóház funkcionális tagolódásának változását a diagonális, majd a párhuzamos és centrális elrendezés alkalmazásában követhetjük nyomon, mindez szorosan összefüggött a lakók életének rendjével, s a területeként jellemző tárgyak használatával.

A monográfiásorozat második köteté Gömör gazdálkodási formáit, annak társadalmi viszonyait, a gazdálkodás által meghatározott egykori és részben jelenlegi életmódot mutatja be. *Kotocs József* a századelő, a két világháború közt, valamint a rendszerváltoztatás utáni időszak gazdálkodási stratégiáit tárja elénk. *Atakro* (Gömör), *mezo* (néhány dél-gömöri falu) és *mikro* (egy-egy gazda) szinten egyaránt keresi a választ arra, hogy vajon van-e kapcsolat a különböző korszakokban jellemző gazdálkodói magatartások között. A szerző a parasztüzemeket öt típusba sorolja aszerint, hogy önálló vagy árutermelő parasztgazdaságokról van szó, valamint hogy azokban milyen nagy súlyt kap az állattenyésztés és a földművelés, s ennek megfelelően elemzi gazdálkodási stratégiájukat is. A gazdálkodásban bekövetkezett változásokat az egyes gazdálkodási ágak statisztikáival is gazdagított, részletes elemzésével szemlélteni, s felhívja a figyelmet nem csak az országos adatokhoz képest észlelt eltérésekre, de a gömöri kistájak közötti különbségekre is. Szemléletes adatok állnak rendelkezésre többek közt az egyes falvak mezőgazdasági területeinek, állattalományának, foglalkozási megoszlásának összehasonlítására. Gazdasági napló és szóbeli közlések nyomán feltárható egy-egy családnak nem csak a gazdálkodási stratégiája, hanem az ehhez kapcsolódó életmód- és mentalitásbeli eltérések is. Mivel a mai viszonyok tekintetében alapvető eltérések vannak a magyarországi és szlovákiai, illetve egyes kistájak falvai között, a szerző a vizsgált régióban megfigyelt folyamatokat összeveti a magyarországi állapotokkal is. A régió gazdasági stratégiáiban bekövetkezett változásokat diagramokkal, statisztikákkal és egyes gazdaságok adatainak bemutatásával teszi a szerző értelmezhetőbbé.

Paládi-Kovács Attila igen sok gömöri faluban végzett kutatásokat és publikálta eredményeit, ezekből gazdagítja néhány a kötetet. A pásztorkodás, a gazdasági épületek, az erdőjárók és favágók, a szénégetés, a mészégetés, a bányászat és a szállítás kérdésköréhez egyaránt gazdag történeti forrásokra, szakirodalomra és saját

gyűjtésekre támaszkodik. Azon túl, hogy a gazdasági épületeket építési módjuk, formájuk, elhelyezkedésük, nagyságuk szerint leírhatjuk, illetve más tájak épületeivel való párhuzamokra, különbségekre találhatunk, a csűrök és rakodók árulkodnak a gazdaság típusáról, nagyságáról, az idő- és munkamegtakarítás fontosságáról. Elnevezésükből következtethetünk elterjedésük irányára, eredetükre. Az értelmezést fényképek, alaprajz és elterjedési térkép segítik. Valamennyi szakmánál nagy jelentősége van az eszközök, munkafolyamatok, építmények elnevezésének, a sajátos életmódnak, a bérezésnek és legfőképp az erdei munkák esetében a munkaszervezeti formáknak és a tájanként különböző mértékű migrációnak. A történeti előzmények és a természeti környezet okozta eltérő nehézségek felvázolása után a pástorkodás módjának elterjedését követhetjük nyomon, a juhfejés és tejfeldolgozás menetét, módjait és eszközkészletét, munkamegosztásban betöltött szerepét a szerző fényképekkel is gazdagon illusztrálja. Részletesen megismerhetjük a fadöntés különböző meneteit az adott faluban továbbörökített gyakorlattól és a fafajától függően, illetve ennek és a fa szállításának eszközeit fényképek és méretarányos rajzok segítségével. Hasonlóképp foglalja össze a szerző a cserhántók és cserezők, a botozók és gubaesszedők munkáját, amelyek – akár a többi mesterség – nem csak a táj, de az ország gazdasági munkamegosztásában is fontos szerepet tölthetnek be. A szénégetés és mészegetés is igen nagy szaktudást, jellegzetes munkaszervezeti formákat kívánt, és az ideiglenes szállások és ételek által is meghatározott sajátos életmód jellemezte. A szénégetők munkájához a fa kitermelése és szállítása is hozzátartozott, míg a mészegetők helyenként fuvarosokkal működtek együtt, és a bérezés is arányosan történt. Mindkét szakma esetében a szállításhoz *szánt, furkát* vagy megfelelően kialakított *szekeret* vettek igénybe. Gazdag történeti adatokra, adatközlésekre támaszkodik a szerző a régi gömri bányászlet leírásakor, amely egészen a XX. század első feléig meghatározó volt a táji munkamegosztásban, és fontos szerepet töltött be az ország gazdasági életében is. A gömri bányászlet nagy méltjáról árulkodnak a fényképezeti leírásokkal is bemutatott munka- és szállítóeszközök, a bányában folyó munkával, munkamegosztással és a műszakkal kapcsolatos szak kifejezések, valamint nem utolsósorban a fölklőrelemek és az életmód.

A Gömör-Tornai Karsztrvidék megnehezítette a kereskedelmi járművekkel történő közlekedést, így a *hátkosarak*, *lőháti kosarak*, *kasoscskák* nem csak a falun belül (pl. Rozsnyó környéki falvak), hanem a természet, főként a gyümölcsök távolabbi területekre történő szállításában is nélkülözhetetlenek voltak. Használatuk leírásában a más tájakról ismert, hasonló és eltérő formák segítenek. *Patádi-Kovács Átilla* egy 1513-ból fennmaradt rozsnyói táblakép, a *Mezorca* alapján mutatja be a faszén szállításiára használt *kasos szekeret* és a vaskészállítás egykori eszközeit, a *válószekeket*, a forrást történeti adatokkal gazdagon kiegészítve. Ezzel nem csak a szekértípusok, de azok alkotórészeinek, a *főcs*, a *saroglya* és a *kocsiszekere* típusainak alakulásához is adatokkal szolgál.

Az árucserre fajtáival már több kutató is foglalkozott, az ő eredmények, megfigyelések összefoglalásával, számos megközelítési és értelmezési mód felsorolásával

és forrásközlések segítségével kapunk egy átfogó képet *Dankó Imre*nek köszönhetően. A vándorlást, vándorárusítást befolyásolja a településföldrajz, s ezzel, valamint a piacozással, vásározással összefüggésben elengedhetetlen figyelembe venni a szállítás eszközeit, a fuvarozást, az útkercszetedsékeknél és más fontos helyeken álló csárdákat, kocsimákat, azok kapcsolattételező szerepét. Az árucserének a tudás és a fölklőrelemek akár címkek közötti cseréjében is meghatározó szerepe van. Bár a megváltozott gazdasági viszonyok miatt az árucserre itt említett formái már nem élnek, az általuk létrejött társadalmi és kulturális kapcsolatokat nyomait ma is fellelhetjük. A szerző sok szempontú elemzése nem csak a gömri, hanem bármely más térség esetében is szemléletmódban segítséget nyújthat az árucserre és társadalom kapcsolatának vizsgálatahoz.

(Debrecen 2001. 2006.)

Cselt Fruzsina

KÖRMENDI GÉZA:

Tata a vizek s a malmok városa

Körmendi Géza Tata helytörténetének hosszú évtizedek óta kutatója, – a város XVIII–XX. századi történetjének alapműveivel járult hozzá a Tata története megírásához monográfiájához. Helytörténeti és néprajzkutatói pályájának eredményei tucatnyi önálló kötetben, száznál több cikkben, tanulmányban váltak elérhetővé, s lettek mára klasszikus alapművekké.

Helytörténetként számtalan hosszabb-rövidebb írása és cikke mellett két könyvben monografikus igényű dolgozta fel szülővárosának XX. századi történetét. *A Tata és Tóváros története a két világháború között* (1998) és ennek folytatása az 1939–1949 közötti időszakról felülszintű helytörténeti munka (2001). Körmendi számos néprajzi vonatkozású tanulmánya, cikke és könyve mellett jutott energiája szeretett városa ipartörténetének áttekintésére is. *A tatai téglá- és cserépgyárak története* (2000) című – komplex módszerrel építkező kötetének történettudományi módszertani mondanivalója is van. (Ismeretét ld. Honismeret 2001. 2. 120. old.) Kutatásaihoz illeszkedik *Tata és Tóváros iskoláinak történetéről* írott összefoglalása (1984), s a gimnázium múltjáról publikált több tanulmánya. Ezek közül a *Piaristák Magyarországon* című kötetben (1992) foglalta össze az oktatási intézmény 1910 és 1948 közötti történetét. Más társadalmi munkái mellett az iskola nyugdíjas igazgatójaként kankadatan erővel szervezte a gimnázium volt diákjainak egyesületét. Folyamatosan szerkeszti a *Tatai Gimnázium Öregdiákjainak Évkönyveit* (1990–). Ezzel együtt szerves folytatás volt szerzőnek. *A Tatai Gimnázium Névára 1765–2002* című párját ritkító, példamutató filológiai igényességgel készült, többrétűen felhasználható oktatási- és helytörténeti alapműve.

Ennek bemutatójaként mondta Körmendi Géza, hogy most már új írásokat nem várjanak tőle, életművét rendezgeti, s legjobb, válogatott tanulmányait adja közre. Ami azért így teljesen nem igaz, mert fáradhatatlanul dolgozik.

Így jelent meg 2006-ban a *Történetek Tatáról* című, válogatott írásait tartalmazó, jól szerkesztett kötet. Ebben a nagyobb tanulmányok mellett érdekes írás szól többek között a helyi Anna-bálok történetéről, vagy a tatái gázvilágítás bevezetéséről.

Mindezek után megjelent a szerző tizedik, ugyancsak összegző jellegű tanulmánykötete, *Tata a vizek s a malomok városa* címmel. Az itt közölt, a város monográfiájához tartozó korszak összefoglalásaiban Tata történetének egy-egy szakaszáról korábban írottakat tette ismét közzé. A tatái birtok Esterházyak által történt megvételelől (1727) a reformkor végéig, valamint 1849-től az I. világháború kezdetéig terjedő időszakról két mérőföldkőnek számító tanulmányt publikált. A tudományos feltáró munkán alapuló tanulmány a várossal foglalkozó munkák között elsőként tárta fel a két község dualizmus kori fejlődését. Ebben a város gazdasági és társadalmi életének alakulásáról, mezőgazdaságáról, iparáról és kereskedelméről, iskoláiról, továbbá színjátszásáról és színházairól, valamint lövészeneiről olvashatnak az érdeklődők.

Tata múltját uradalmi centrum jellege mellett éppen fejlett kézművesipara, mezőgazdasági-feldolgozó kapacitása és ennek köszönhető kistérségi szerepe határozta meg. A két község egyesülésekor a város közepes nagyságú gyárparral, megerősödött mezőgazdasággal, egyre bővülő kisiparral és minden igényt kielégítő kereskedelemmel rendelkezett. Kőrmendi Géza ezen megállapítását több, az előzményeket is számba vevő hely- és ipartörténeti, néprajzi tanulmányával támasztotta alá.

Néprajzkutatóként annak a nemzedéknek a tagja, akik az egykori, mára már eltűnt hagyományos gazdálkodás és életmód elemeit még ismerhettek és kutathatták. Ezért írt többek között a helyi jégvágásról, a megyei településnéprajzról és építkezésről, a népi táplálkozásról, a paraszti gazdálkodásról, a kézműves mesterségekről, a tatái faszekességről és a vízimalmokról.

Klasszikus néprajzi tanulmány az idestova már 40 éve megjelentetett „*A tatái vízimalmok*” című, mára már fogalomná lett írása, amely minden bizonnyal ma is a legnagyobb érdeklődésre tart számot.

A (két községhéz és a mezővárosokhoz a középkor, de főként a XVIII. század óta a vízimalmok is hozzátartoznak. Sorsukat, múltjukat mutatja be Kőrmendi Géza az *Argumentum* kiadó jóvoltából, ismét megjelentetett legfontosabb tanulmányai között.

Tatán (és Tóvároson) összesen 16, a város határában további 6 malom meglétéről tud, és ír Kőrmendi. Tatán az 1930-as években is még 14 vízimalom őrlötte a környék gabonáját. Alul-, illetve felülcsapó technológiát alkalmaztak a Cseke-tó, illetve az Öreg-tó felsőlyó vizére szerelt malmok. Az egyszerű szerkezetek segítségével tizféle örményt, többek között fehér kenyérlisztet, főzőlisztet, nullás lisztet, félbarna kenyérlisztet állítottak elő. Tata minden malma az Esterházyak tulajdona volt, a víz használati jogával együtt. A molnárok, akik vezették, vagy keresztnevet őrizik az egyes malmok, csak bértilk voltak. *Pék-, Jenő-, (Hartl) Sándor-* (ma szálloda működik benne), *Czégény-, Ruppert-, Félber (Wéber vagy Konyogó)-, Atiklás* malom, s a többiek. A *Pötörke* malmot az uradalom az azonos nevű családtól vásárolta meg a XIX. század elején, amely később több következő bértilk

révén egészen az államosításig (1950) működött. Ennek berendezésein szemléletesen mutatja be Kőrmendi a helyi vízimalmok szerkezetét, működését. A teljesen tonk-rendezett malmot az 1970-es évek végére helyreállították, alkotóházat rendeztek be benne. A *Miklós (Ruppert)-* malmot is felújították, ma néprajzi gyűjtemény található falai között. Az idők során új szerepet kapott a *Nepomucenus*-malom is, mely nevét a homlokzati fülkében álló Nepomuki Szent János szoborról kapta. Ma a Német Nemzetiségi Múzeumnak ad otthont.

Tata leghíresebb műemlék malma az Öreg-tó közepeső szilipjénél épült *Cifra*-malom. Elnevezését faragott faszlopairól – az egyikben az 1753-as évszám olvasható – és emeleti stukkós mennyezetű terméről kapta. Barokk kori átépítését Feller Jakab végezte. Az őrlés a malomban 1968-ban szűnt meg, berendezéseit 1973-ig leszerelték. Az 1980-as években helyreállították.

Kőrmendi Géza írásában kiír az inasok, segédek, molnárok életére, szokásaikra, ünnepeikre is – amíg voltak lakói, munkásai e mára már különössé lett építményeknek. Mert „az idő rájuk tette mindent elporlasztó kezét, és örökre megálltak a sok kíváncsit vonzó, álmosítóan zubogó malomkerekek.”

(*Argumentum*. Tata 2007.)

Dr. Horváth Géza

DR. RÓZSA JÓZSEF:

Adalékok a németbolyi zsidóság történetéhez

Örvendtes jelenség a helytörténeti művelőink megélt, érdeklődése településeik – sajnos már csak egykori – zsidó közösségei iránt. Annak felismerése, hogy ezeknek mindent nagyon fontos szerepe volt az adott falu vagy város életében erős ösztönzést ad múltjuk, emlékeik felkutatására és ennek eredményei nagyban gazdagítják a helytörténeti-honismereti szakirodalmat. A 2007. évi könyvtermés szép daraja a Bolyi Helytörténeti Füzetek sorozatának negyedik tagjaként látott napvilágot, a szerző – aki köztisztviselőben álló pedagógus, helytörténész – magánkiadásában.

Szerény előszava utal a régebbi településmonográfiák adataira, amelyek egyre kevesebb terjedelmet szántak a helyi zsidóság történetének, az 1990-es tanulmány például már egy sort sem. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a könyv. Első fejezete rövid áttekintést nyújt az egyetemes és hazai zsidó történelemről – az ifjúsg csekély tájékozottságát tekintve talán nem feleslegesen. A második és harmadik rész levéltári dokumentumok alapján szól a XVIII-XIX. századi Bolyi zsidóságáról. Sokatmondó az egyik fejezet címe: *A zsidóság szerepe Németboly polgárosodásában*. Nagyon érdekes egy 1780-as magyar nyelvű beadvány a magas „tűrcsúsi adó” ellen. Mint másutt is, a bolyi zsidók földesuraik alá tartoztak, érdemes megemlíteni az emlékévkben, hogy ut a Batthyányak jóindulatát élvezték. Talán ezért disziti a helyi Chevra Kadisa alapszabályát – amely egyébként 1831-es keltetésével megelőzi a pécsit – a bolyi Batthyány- kastély kőpé! A Bolyiban született zsidók között van a napoleoni háborúk veteránja és diplomás orvos is, aki feltehetően még külföldön végzett. Sok adat, táblázat gazdagítja ezt

a részt, bizonyítván a szerző lábjegyzetekkel igazolt alaposágát. A negyedik fejezet a XX. századot mutatja be, címében utalva a Holokauszt tragédiájára. Ez a rész az előzőkhez képest merőben más: személyesebb a hangneme, arcélok villannak fel, család történetek – sajnos elpusztított családoké – elevenednek meg. Ez a kicsi zsidó közösség – ahogy másutt is – teljes békében élt német nemzetiségű szomszédjaival, munkája nemcsak saját boldogulását, hanem a faluja jólétét szolgálta. Előrehaladt az asszimiláció, sokan megkeresztelkedtek – de ez sem segítette rajtuk. Már a Jud Süß film vetítése után bevették a zsidók ablakait, majd a pécsi gettóból Auschwitzba vezették a szenvedések útja.

Mezei Imre, az egyetlen ma élő németbolyi zsidó visszaemlékezése a kötet egyik legértékesebb része:

lánytestvéreinek csak hajtincseit találta meg kifosztott házukban. Még három portré hozza közelebb az olvasóhoz a múltat, az egykor virágzó közösséget, ezt célozza továbbá a zsidó ünnepeket és szokásokat bemutató rész is. Néhány rövid fejezet követi a bolyi zsidók háború utáni sorsát, majd a holtak birodalmának, a zsidó temetőnek a feldolgozás zárja a könyvet. Ez a legalaposabban dokumentált rész, 1830-tól tárgyalja az önkormányzat által helyreállított temető történetét, sok rajzzal és fényképpel, elemzi a feliratokat, neveket, még a kőfaragókra is kiterjed figyelmé. Érdemes elolvasni ezt az igényes, szép helytörténeti könyvet!

Róbert Péter

*Viasszal batikolt hímes tojások (Zoboralja: Geszte)
(Jókai Mária: Hamvázószérdától Szent Ivánig című könyvéből)*